

سال هفتم - شماره بیست و یکم - زمستان ۱۳۹۵

صص ۵۳-۸۲

مطالعه‌ی نقش رسانه‌های جمعی در تحقق شهروندی بوم‌شناختی (مورد مطالعه: شهروندان شهر تبریز)

محمدباقر علیزاده‌اقدام^۱، حسین بنی‌فاطمه^۲، محمد عباس‌زاده^۳، سعید سلطانی‌بهرام^۴

چکیده

امروزه، در اثر به هم خوردن تعادل زیستی به شکل توسعه‌ی شهری و آلودگی‌های زیست‌محیطی، مسئولیت و وظیفه‌ی جوامع انسانی درباره‌ی محیط زیست اهمیت بیشتری یافته است. در این راستا، مفهوم شهروندی بوم‌شناختی با تأکید بر وظیفه‌مندی و مسئولیت‌پذیری انسان در ارتباط با جهان اکولوژیک شکل گرفته است. از طرف دیگر، رسانه‌های جمعی با سطره‌ی خود بر تمامی جنبه‌های زندگی انسانی، نقش انکارناپذیری در تحقق شهروندی بوم‌شناختی دارند. از این رو، در این پژوهش نقش رسانه‌های جمعی در تحقق شهروندی بوم‌شناختی با روش پیمایشی مورد بررسی قرار گرفته است. ابزار تحقیق پرسشنامه بوده که با بهره‌گیری از پژوهش‌های خارجی طراحی و با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی مؤلفه‌های آن مشخص و بومی‌سازی شده است. جامعه‌ی آماری تحقیق، شهروندان بالای ۱۵ سال شهر تبریز در سال ۹۴ هستند که ۶۷۰ نفر از آنان با استفاده از فرمول کوکران و به شیوه‌ی نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب شده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که، شهروندی بوم‌شناختی از وضعیت خوبی در بین شهروندان تبریزی برخوردار است. همچنین در میان ابعاد ۱۱ گانه‌ی

m.alizadeh@tabrizu.ac.ir

banifatemeh1382@yahoo.com

m.abbaszadeh2014@gmail.com

s.soltani@tabrizu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۵/۸/۲۶

۱- دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز

۲- استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز

۳- دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز

۴- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز

تاریخ وصول: ۹۵/۶/۲

شهروندی بوم‌شناختی، همه‌ی ابعاد از میانگین متوسط به بالایی برخوردار بوده اما بعد عضویت در انجمن‌های زیستی دارای کمترین میانگین بوده است. نتایج آزمون همبستگی پیرسون نیز نشان می‌دهد که رسانه‌های جمعی با شهروندی بوم‌شناختی ارتباط معناداری ندارد اما هر دو بعد رسانه‌های جمعی داخلی و خارجی ارتباط معناداری با شهروندی بوم‌شناختی دارند به طوری که، ارتباط رسانه‌های جمعی داخلی مثبت و رسانه‌های جمعی خارجی منفی بوده است.

کلید واژه‌ها: شهروندی بوم‌شناختی، رسانه‌های جمعی داخلی، رسانه‌های جمعی خارجی، شهروندان تبریز

مقدمه

برخی از پژوهشگران مطالعات محیط زیست معتقدند که مشکلات زیست‌محیطی نتیجه‌ی فعالیت انسان بوده و بدرفتاری‌های انسان در قبال محیط زیست در درازمدت به عنوان خطرترین تهدید نسبت به جهان شناخته شده‌اند و عملکرد نامناسب انسان، تغییرات مضر و برگشت‌ناپذیری را بر شرایط زیست‌محیطی و زندگی در زمین تحمیل می‌کند که اگر نتوان بر این مشکلات فائق شد، دیگر جهانی قابل دوام و پایدار برای نسل‌های آینده وجود نخواهد داشت تا در آن زندگی کنند (دانلپ و همکاران، ۲۰۰۲).

در زمینه‌ی مطالعات محیط زیست، رویکردهای عمده‌ای وجود دارد ولی آنچه مطمح نظر این پژوهش است، تفسیر بوم‌شناختی است که توسط کاتن و دانلپ^۱ ارائه شده است. آنها معتقدند دخالت انسان به شکل توسعه‌ی شهری و آلودگی صنعتی، موجب برهم خوردن تعادل زیستی می‌شود (هانینگان، ۱۳۹۲). بنابراین، آنچه که مهم است این است که مسؤلیت و وظیفه‌ی جوامع انسانی در ارتباط با محیط زیست اهمیت بیشتری خواهد داشت.

مسؤلیت و وظیفه‌ی مراقبت از محیط زیست به معنای تعهدات و مسؤلیت‌های شهروندان است. این وظیفه از نظر شیوه‌های انتخاب سبک زندگی فردی و جمعی دارای پیامدهایی است. بنابراین چنین دیدگاهی است که ما را به بازاندیشی در شیوه‌های

1- Dunlap & Catton

نگریستن به روابط انسان با طبیعت و ادار می‌کند، بویژه مسائل بوم‌شناختی که چشم‌اندازهای چالش‌برانگیزی را در برابر پژوهشگران می‌گشاید. تفکر بوم‌شناختی در پی فهم این موضوع است که چگونه در جوامع مختلف، رابطه‌ی میان روستا و شهر، جامعه و طبیعت، و انسان‌ها با حیوانات شکل گرفته‌اند (استیونسون، ۱۳۹۲: ۱۶۱). مسائل بوم‌شناختی صرفاً به این مربوط نمی‌شوند که چگونه می‌توان به بهترین نحو با آسیب‌های زیستی - و فجایع صنعتی پی در پی - مقابله و آن‌ها را کنترل کرد، بلکه به روش زندگی در جوامع نیز مربوط هستند (دانلپ و جونز، ۲۰۰۲).

در این راستا، اگر افراد بتوانند در پیوند گریزناپذیر با محیط طبیعی به خود هویت ببخشند، عقاید انسان مرکزی مبنی بر برتری انسان به چالش کشیده شده، ممکن است جامعه‌ای بوم‌مرکز ایجاد کند که به جای اینکه اکوسیستم‌های طبیعی را ندیده بگیرد، طبیعت را در اولویت اول قرار داده و سازمان‌های اجتماعی را متناسب با آن شکل دهد. آنچه این تغییرات را ایجاد می‌کند، ظهور شکل جدیدی از شهروندی است که اسمیت^۱ (۱۹۹۸) آن را شهروندی بوم‌شناختی^۲ و بل^۳ (۲۰۰۶) آن را شهروندی زیست‌محیطی^۴ نامیده است. آنچه اسمیت به عنوان شهروندی بوم‌شناختی مطرح کرده، نوعی از شهروندی است که در آن حقوق و مسؤولیت‌های شهروندی اکولوژیکی، محوریت آن را شکل می‌دهد (ساتن، ۱۳۹۲: ۹۶).

شهروندی بوم‌شناختی بر مبنای شهروندی اجتماعی ساخته شده و به نقش مشارکتی شهروندان در ایجاد جهان پایدار اشاره دارد (آنانتارامان، ۲۰۱۴: ۱۷۴). در شهروندی بوم‌شناختی تصریح شده است که شهروند به دنبال گسترش اصول جهانی مرتبط با حقوق محیط زیست و گنجاندن آن در قانون، فرهنگ و سیاست است. در شهروندی بوم‌شناختی حد و مرزی بین حوزه‌ی عمومی و خصوصی مطرح نمی‌شود. این موضوع، به این معناست که تصمیمات ما در زندگی روزمره - مانند اینکه با آشغال و زباله چه

1- Smith

2- Ecological Citizenship

3- Dobson Bell

4- Environmental Citizenship

کنیم، چگونه سفر کنیم، چه چیز بخوریم - به اندیشیدن در رابطه با پیامدهای زیست‌محیطی آنها نیاز دارد. دابسون^۱ شهروندی بوم‌شناختی را روابط بین شهروندان بر اساس احترام و مسؤولیت متقابل و عدالت اجتماعی تعریف می‌نماید (پتروویچ، ۲۰۱۲: ۵۰؛ دابسون، ۲۰۰۳: ۶۷). لایت^۲، شهروندی بوم‌شناختی را مسؤولیت‌پذیری انسان در ارتباط با طبیعت قلمداد می‌کند و معتقد است که شهروندی بوم‌شناختی بر مسؤولیت‌پذیری داوطلبانه و متعهدانه شهروندان بنا شده است (کلی و آبل، ۲۰۱۲: ۴).

با توجه به اینکه شهر تبریز به عنوان بزرگترین اجتماع زیستی در شمال غرب و غرب کشور محسوب می‌شود و همچنین دارای مرکزیت اداری، صنعتی، اقتصادی و سطح بالای تمرکز فعالیت‌های صنعتی و خدمات بوده و به عنوان قطب جاذب و شهر مسلط نقش ماکروسفالی (بزرگ سری) را در منطقه ایفا می‌نماید. با توجه به این تمرکز، این شهر رشد شتابانی در افزایش جمعیت ساکن داشته و توسعه‌ی ناپایدار شهری را به همراه داشته است. به تبع این امر، فشارهای فیزیکی و طبیعی، انواع آلودگی هوا و آلودگی صوتی، تولید انبوه زباله و دیگر مخاطرات زیست‌محیطی در شهر تبریز رو به گسترش است (یزدخواستی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳؛ بابایی اقدم، ۱۳۸۶: ۱۷۰). بنابراین با عطف توجه به موارد مذکور، مطالعه‌ی شهروندی بوم‌شناختی و عوامل مرتبط با آن ضروری به نظر می‌رسد.

با توجه به مطالب مطرح شده، این پژوهش به دنبال این است که، شهروندی بوم‌شناختی را در سنت نظری جامعه‌شناختی مورد بررسی قرار دهد. در پژوهش‌های پیشین، شهروندی مبتنی بر حقوق و تکالیف افراد تلقی می‌گردید و شهروندان ضمن اینکه تکالیفی در ارتباط با محیط اطراف خود داشتند، از حقوق متناسب با آن تکالیف نیز بهره‌مند می‌شدند که از این امر، به شهروندی زیست‌محیطی یاد شده است. آنچه شهروندی بوم‌شناختی به دنبال بررسی آن است این است که انسان‌ها در ارتباط با محیط پیرامون خود دارای وظیفه و تعهد هستند و این تعهد بودن انسان‌ها، هیچ حقی برای آنها

1- Andrew Dobson

2- Andrew Light

به همراه نخواهد داشت و این مبتنی بر شهروندی جهانی است که وظیفه و مسئولیت‌پذیری انسان‌ها را فارغ از مرزهای جغرافیایی برجسته می‌کند. در این میان، با توجه به ویژگی‌های شهروندی بوم‌شناختی، رسانه‌های جمعی می‌توانند در عصر جهانی شدن در گذار مشکلات زیست‌محیطی مورد توجه قرار گیرند. به این دلیل که، رسانه‌های جمعی می‌توانند با تقویت گرایش‌های جهان شهری، در ایجاد زمینه برای شهروندی بوم‌شناختی مؤثر عمل کنند و مسائل و موضوعات آن را در متن جامعه برجسته کنند. بنابراین در این پژوهش، نخست شهروندی بوم‌شناختی در میان شهروندان شهر تبریز به تشریح مورد بررسی قرار گرفته و ابعاد و مؤلفه‌های آن به صورت کامل مطرح شده و با استفاده از داده‌ها و اطلاعات به دست آمده، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. همچنین این پژوهش در صدد است که نقش رسانه‌های جمعی داخلی و خارجی را در ارتباط با شهروندی بوم‌شناختی مورد بررسی قرار دهد.

پیشینه‌ی تحقیق

عبدی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «نقش و کارکرد رسانه‌های جمعی در طرح مسائل زیست‌محیطی» با بهره‌گیری از روش مروری، اهمیت رسانه‌ها در طرح مسائل زیست‌محیطی و گسترش حفاظت از محیط زیست در اذهان مردم را مورد تحلیل قرار داده است. یافته‌های حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که آموزش رسانه‌ای به همراه تحقیق در مورد چگونگی یادگیری عموم درباره‌ی موضوعات محیط زیستی و آنچه که افراد را برای رسیدن به راه حل تحریک می‌کند، از اهمیت بالایی برخوردار است. بنابراین، نگارنده معتقد است که توجه به محیط زیست با ارائه‌ی راهکارهایی در برنامه‌های توسعه‌ای کشور افزایش داشته است.

شبییری و همکاران (۱۳۹۲)، رابطه‌ی میزان استفاده از رسانه‌های جمعی (با تأکید بر تلویزیون) با ارتقای سطح سواد زیست‌محیطی معلمان را به شیوه‌ی پیمایشی مورد بررسی قرار داده‌اند. جامعه‌ی آماری پژوهش، معلمان مقطع ابتدایی شهر تهران بوده که با استفاده از فرمول کوکران تعداد ۳۷۰ نفر از آنان به عنوان نمونه از مناطق ۱۹ گانه‌ی شهر

تهران با استفاده از شیوه‌ی نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده‌اند. نتایج پژوهش نشان داده است که میزان تماشای رسانه‌های جمعی (با تأکید بر تلویزیون) و سطح دانش، نگرش، رفتار و به طور کلی سطح سواد زیست‌محیطی معلمان رابطه وجود دارد. نتایج آزمون رگرسیون نشان داده است که ضریب همبستگی چندگانه‌ی رابطه بین متغیرهای ملاک و متغیر پیش‌بین، بسیار قوی و تأثیرگذار ($R=0/809$) بوده است.

صالحی و پازوکی نژاد (۱۳۹۳) در پژوهشی به تحلیل اجتماعی نقش شهروندی محیط زیستی در مقابله با پیامدهای تغییر آب و هوا پرداخته‌اند. این تحقیق، در صدد بررسی سطح تعهد شهروندی محیط زیستی و نقش آن در مقابله با مشکلات ناشی از تغییرات آب و هوا صورت گرفته است. جامعه‌ی آماری ۳۲۰۷۴۱ نفر از ساکنان شهرستان قائمشهر هستند که با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی ساده، ۳۵۰ نفر از آنان به عنوان نمونه‌ی آماری انتخاب شده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تعهد شهروندان به محیط زیست و مقابله با یکی از بحران‌های محیط زیستی یعنی تغییر آب و هوا متوسط رو به بالاست. میزان تعهد شهروندان نسبت به مقابله با پیامدهای منفی و زیانبار تغییر آب و هوا بر حسب سن و تحصیلات متفاوت بود؛ به عبارت دیگر، با افزایش سن، وضعیت شهروندی محیط زیستی بهبود یافته اما با افزایش تحصیلات، تعهد به شهروندی محیط زیستی کاهش داشت. پیوند مکانی شهروندان در حد بالایی بوده است. نتایج تحلیل رگرسیون نشان داده که پیوند مکانی نسبت به چارچوب محلی پیام‌های تغییر آب و هوا، بیشترین تأثیر را بر توسعه‌ی شهروندی محیط زیستی داشته است.

دابسون^۱ (۲۰۰۷) در مقاله‌ای با عنوان «شهروندی زیست‌محیطی: به سوی توسعه‌ی پایدار» به طرح و پاسخ به این سؤال پرداخته است: آیا لازمه‌ی توسعه‌ی پایدار، تغییر در رفتار افراد، نهادها و سازمان‌هاست؟ در این مقاله چگونگی وقوع این تغییرات مورد بررسی قرار می‌گیرد. بین تغییر در رفتارها و تغییر در نگرش‌ها تمایز وجود دارد که تغییر در نگرش‌ها منجر به تغییرات مطمئن‌تر و پایدارتری می‌گردد. مشوق‌های مالی، به عنوان

1- Dobson

ابزاری برای تغییر رفتار، در قبال شهروندی زیست‌محیطی به عنوان مسیری برای تغییر نگرش مطرح می‌گردد که ریشه در ملاحظاتی نظیر عدالت و ناعدالتی دارد. در نهایت، آموزش شهروندی در سطح دبیرستان به عنوان راهی برای ارتقای شهروندی زیست‌محیطی یا بوم‌شناختی تلقی می‌شود.

نالی^۱ (۲۰۱۰) در پژوهشی به بررسی ارتباط بین مشارکت در انجمن باغبانی و شهروندی بوم‌شناختی پرداخته است. در این پژوهش، شهروندی بوم‌شناختی با عناصری نظیر مسئولیت‌پذیری غیرمتقابل، فعالیت مدنی در حوزه‌ی خصوصی و عمومی، فضیلت بوم‌شناختی، غیرقلمرویی بودن که به وسیله‌ی ردپای بوم‌شناختی اندازه‌گیری شده، تعریف شده است. این پژوهش با استفاده از روش کیفی و با تکنیک مصاحبه از ۱۸ باغبان عضو انجمن در سال ۲۰۰۹ صورت گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مؤلفه‌های تعریف شده‌ی شهروندی بوم‌شناختی در میان مشارکت‌کنندگان مورد مطالعه در انجمن باغبانان در آتن دیده می‌شود. باغداران به ارزش‌های بوم‌شناختی و تغییرات دلخواهانه‌ی رفتاری بر اساس احساس ارزش نسبت به انجمنشان تمایل زیادی نشان می‌دادند.

کلی و آبل^۲ (۲۰۱۲) در پژوهشی، ترویج شهروندی بوم‌شناختی و یادگیری زیست‌محیطی در کاستاریکا را مورد بررسی قرار دادند. هدف مطالعه مزبور پاسخ به این سؤال بود که چگونه تحصیلات تجربی، باعث ترویج شهروندی زیست‌محیطی یا بوم‌شناختی می‌گردد. به عبارت دیگر، آیا یادگیری خدمتی تأثیری بر شهروندی بوم‌شناختی دارد. این مطالعه با استفاده از رویکرد روش‌های چندگانه‌ی کمی و کیفی صورت گرفته است. متغیرهای به کار گرفته شده با استفاده از نظریه‌ی ارزش-باور-هنجار نشان دادند که تجارب یادگیری خدمتی زیست‌محیطی بر آگاهی از پیامدهای زیست‌محیطی و باورهای هنجاری شخصی تأثیر می‌گذارد بنابراین نتیجه گرفته شد که شهروندی بوم‌شناختی به طور غیرمستقیم تحت تأثیر متغیرهای پیش‌بین روانشناختی اجتماعی است.

1- Nally

2- Kelly & Abel

چارچوب مفهومی و نظری

شهروند از واژه‌ی لاتین سیویس^۱ گرفته شده است و خود این مفهوم می‌تواند حتی پیش‌تر از آن، با واژه‌ی یونانی پولیتیس^۲ ردیابی شود. می‌توان گفت که شهروند نقش شریک را در جامعه‌ی خویش ایفا می‌کند و این بدان معناست که وی از حقوق معینی برخوردار بوده و تابع تکالیف و وظایف مشخصی است (داگر، ۱۹۸۱: ۷۱۶ به نقل از نرگسیان، ۱۳۹۳: ۴). موقعیت شهروند بر حس عضویت داشتن در یک جامعه‌ی گسترده دلالت دارد. به صورت خلاصه می‌توان گفت که شهروندی یک موقعیت عضویت است که شامل مجموعه‌ای از حقوق، وظایف و تعهدات است (فالکس، ۱۳۹۰: ۱۲).

اندیشمندان معتقدند که برای رسیدن به توسعه‌ی پایدار، مفهومی جدید با عنوان جامعه‌ی پایدار نیاز هست. جامعه‌ی پایدار، جامعه‌ای است که در آن شهروندان، از آزادی بهره‌مند هستند و در انتخاب شیوه‌ی زندگی خود آزادانه عمل می‌کنند. همچنین، سن جامعه‌ی پایدار را جامعه‌ای می‌داند که در آن افراد از تسهیلات اقتصادی، فرصت‌های اجتماعی، تضمین‌های شفاف و تأمین کافی برخوردار باشند (سن، ۲۰۰۴).

در حوزه‌ی شاخص‌سازی، اندیشمندان در کنار شاخص‌های توسعه‌ی پایدار، شاخص‌های دیگری را ابداع کرده‌اند که توسعه‌ی پایدار جامعه یا جامعه‌ی پایدار را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد. شاخص‌های توسعه و جامعه‌ی پایدار در جدول شماره‌ی (۱) آمده است. در شاخص‌های توسعه‌ی پایدار همکاری جمعی بسیار محدود بوده ولی شاخص‌های جامعه‌ی پایدار با همکاری انبوه شهروندان انجام می‌گیرد و مشارکت و التزام شهروندان در فعالیت‌های مدنی چشمگیرتر است. نکته‌ی دیگر اینکه، در شاخص‌های جامعه‌ی پایدار، داده‌ها و اطلاعات برآمده از اجتماع بوده و بر نیازهای بلندمدت شهروندان مبتنی است، در حالی که در شاخص‌های توسعه‌ی پایدار اطلاعات توسط متخصصان بر مردم تحمیل می‌گردد. همچنین، در شاخص‌های جامعه‌ی پایدار، با توجه به اجتماع محور بودن آن، رسانه‌های جمعی نقش عمده‌ای را ایفا می‌کنند. در

1- Civis

2- Polites

شاخص‌های توسعه‌ی پایدار، پیاده‌سازی آنها در جامعه از طریق سیاست‌های بالادستی صورت می‌گیرد ولی در جامعه‌ی پایدار، مردم داوطلبانه و از طریق تغییر سبک زندگی روزمره‌شان، این شاخص‌ها را در زندگی خود به کار می‌گیرند و سیاست‌های اعمال شده، تأثیر مستقیمی بر عملکرد مردم به همراه ندارد.

جدول شماره ۱: مقایسه‌ی شاخص‌های توسعه‌ی پایدار و جامعه‌ی پایدار

مشخصه	شاخص‌های توسعه‌ی پایدار	شاخص‌های توسعه‌ی پایدار جامعه
همکاری جمعی	محدود	زیاد
انتخاب داده‌ها و اطلاعات توسط ...	متخصصان	اجتماع
برقراری ارتباط و ابلاغ شاخص‌ها	از طریق مدیران و سیاستمداران	از طریق رسانه‌های گروهی و دیگر ابزارها
استفاده	مستقیماً سیاست اعمال می‌شود	تشویق افراد برای ایجاد تغییر در زندگی روزمره‌شان
انعکاس	مدیران یا سیاستمداران	مردم عامه

شهروندی بوم‌شناختی مفهومی است که در ارتباط با جامعه‌ی پایدار شکل گرفته است. در جامعه‌ی پایدار بر نقش شهروندی بیش از مصرف‌کننده تأکید می‌شود و در جامعه‌شناسی محیط زیست، شهروند محیط زیستی در کنار شهروند مدنی مطرح است (برکوویتز و بریور، ۲۰۰۴). آنچه شهروندی بوم‌شناختی را از شهروندی زیست‌محیطی متمایز می‌کند، نوع چشم‌انداز بررسی حوزه‌های شهروندی است. شهروندی زیست‌محیطی مربوط به دوره‌های قبل سنت نظری شهروندی است در حالی که، شهروندی بوم‌شناختی مربوط به دوره‌ی سوم یعنی بعد جهانشهرگرایی^۱ است. دابسون (۲۰۰۳) معتقد است یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های دوره‌ی سوم مطالعات شهروندی، تأکید بر وظیفه و تعهد به جای تأکید بر حقوق است. با توجه به اینکه شهروندی بوم‌شناختی مبتنی بر شهروندی جهانی است؛ در اینجا دیگر حقوقی برای شهروندان مطرح نیست

بلکه شهروندان متعهد می‌شوند که فعالیت‌های خاصی را برای نیل به جامعه پایدار انجام دهند.

در منحنی رشد هر مشکل زیست‌محیطی در کار رسانه‌ها، پنج عامل اصلی وجود دارد: نخست هر مشکل بالقوه زیست‌محیطی باید در قالب اصطلاحاتی، به همراه مفاهیم فرهنگی آشنا و فراگیر تشریح شود. دوم؛ هر مشکل بالقوه‌ی محیط زیستی باید مورد تأیید عموم جامعه قرار گیرد. اگر مسأله‌ای این مشروعیت را به دست نیاورد به احتمال زیاد از عرصه‌ی رسانه‌ها بیرون می‌ماند. سوم؛ آن دسته از مشکلات محیطی که در دید عموم به صورت معضلی دردآور درآمده‌اند، بیش از مشکلات اجتماعی دیگر، توجه رسانه‌ها را به خود جلب می‌کنند. چهارم؛ هر مشکلی که بخواهد توجه رسانه‌ها را به خود جلب کند، باید بتواند خود را متعلق به زمان حال نشان دهد نه آینده‌ی دور. پنجم و آخر اینکه، یک مشکل زیست‌محیطی باید دستورالعمل داشته باشد که در سطح بین‌المللی و در سطح اجتماعات محلی بر اساس آن عمل کند (هانینگان، ۱۳۹۲: ۱۴۳).

جهانی‌سازی رسانه‌های جمعی تأثیر دوگانه‌ای دارد. این فرایند از یک سو قدرت رسانه‌ای را افزایش می‌دهد و از دیگر سو، مسائل شهروندی را از دل مشغولی‌های عادی دور می‌کند. برخی بر این باورند که توانایی رسانه‌ها در افزایش ارتباط‌پذیری، امکان تقویت گرایش‌های جهان شهری سطحی را فراهم می‌آورد و فرایند جهانی‌سازی رسانه‌ها، با کم کردن مرزهای میان فرهنگ‌های مختلف، بردباری ما در برابر «دیگری» را بیشتر می‌کند. بدین ترتیب به تدریج نوعی شهروندی شکل می‌گیرد که دیگر محدود به دولت‌های ملی نیست و می‌توان آن را شهروندی جهان‌شهری نامید (استیونسون، ۱۳۹۲: ۱۷).

اشتایبرگ^۱ در دیدگاه چرخه‌ی تولید^۲ خود با اتکا به اقتصاد سیاسی و جامعه‌شناسی نووبری، به تشریح چگونگی پیدایش و ماهیت روابط متناقض توسعه‌ی اقتصادی و اختلال زیست‌محیطی می‌پردازد. وی مسائل محیط زیست و سیاست را شیوه‌های سازمان

1- Alan Schnaiberg

2- Treadmill of production

یافته‌ای در درون جامعه‌ی صنعتی مدرن خوانده و آن را چرخه‌ی تولید نامیده است. این مفهوم، نیاز ذاتی نظام اقتصادی به تولید مداوم سود از راه ایجاد تقاضای مصرف‌کنندگان برای محصولات جدید را تشریح می‌کند. در این روش از محیط زیست بیش از محدودیت‌های فیزیکی و ظرفیت تحمل آن بهره‌کشی می‌شود. یکی از مهم‌ترین ابزارها در افزایش تقاضاها، تبلیغات است که مردم را به سوی ارتقای سبک زندگی و خرید محصولات جدید فرامی‌خواند (هانیکان، ۱۳۹۲: ۳۱). اشتایبرگ چرخه‌ی تولید را ساز و کار پیچیده‌ی تقویت سرمایه‌داری می‌خواند که سیاستمداران به کمک آن برای مقابله با تخریب محیط زیست ناشی از رشد اقتصادی و انباشت سرمایه، از راهبردهایی استفاده می‌کنند که موجب وخیم‌تر شدن مسأله می‌شوند. برای مثال، آنها مشکل کم کردن منابع را با کاهش مصرف‌های غیرضرور یا تشویق سبک‌های معمولی‌تر زندگی حل نمی‌کنند، بلکه می‌کوشند آن را با ایجاد راه‌های جدیدتر بهره‌برداری بیشتر حل کنند.

یکی دیگر از نظریه‌های مرتبط با جامعه‌شناسی محیط زیست، پارادایم بوم‌شناختی جدید^۱ است که توسط دانلپ و کاتون^۲ در تقابل با پارادایم استثناگرایی انسانی^۳ شکل گرفته است. پارادایم استثناگرایی انسانی فرض می‌کند که انسان‌ها اساساً با دیگر مخلوقات متفاوتند، یعنی می‌توانند سرنوشت خود را رقم بزنند و هیچ محدودیتی بر جامعه‌ی انسانی حاکم نیست. کاتون و دانلپ منکر این نبودند که نوع بشر واجد ویژگی‌های خاصی است ولی این موضوع را هم قبول نداشتند که چنین ویژگی‌هایی باعث می‌شود گونه‌های انسانی از محدودیت‌های بوم‌شناختی مستثنا شوند. در حالی که، پارادایم بوم‌شناختی جدید (یا زیست‌محیطی) نوع بشر را فقط به عنوان جزئی از یک اکوسیستم بزرگ‌تر معرفی می‌کند و معتقد است که امور انسانی تحت تأثیر طبیعت و همین‌طور جامعه قرار می‌گیرد. به همین ترتیب، محیط بیوفیزیکی محدودیت‌های مادی برای کنش انسانی ایجاد می‌کند (اروین، ۱۳۹۳: ۴۱).

-
- 1- New Ecological Paradigm (NEP)
  - 2- Catton
  - 3- Human Exceptionalist Paradigm

کاتن و دانلپ با طرح پارادایم جدید بوم محور رهیافت جدیدی را مبنای تأثیر محیط زیست بر رفتار اجتماعی و تأثیر فرایندهای اجتماعی بر محیط زیست قرار دادند. آنها نتیجه‌گیری کردند که انسان‌ها همچون دیگر گونه‌ها با طبیعت کنش متقابل داشته و به زیست‌بوم‌های جهانی وابسته هستند (کودورث، ۲۰۰۳: ۷). بدین ترتیب در مطالعات اجتماعی یک دیدگاه جدید به وجود آمد که متغیرهای زیست‌محیطی را در تحقیقات اجتماعی وارد کرده و چشم‌انداز جدیدی را برای جامعه‌شناسی تدارک دید (حاجیلو، ۱۳۹۲: ۴۷).

بوم‌شناسی ژرف یکی دیگر از نظریه‌هایی است که توسط محیط زیست‌گرایان به کار می‌رود و منظور از آن ایجاد تغییرات ساختاری و ریشه‌ای در جایگاه انسان به عنوان بخشی از محیط زیست در کل مجموعه طبیعت است. این نوع نگرش به دنبال بررسی اثرات فعالیت‌های انسان در محیط زیست بر انسان نیست بلکه این اثرات را در مجموعه کل محیط زیست بررسی می‌کند. این نوع اکولوژی به دنبال هماهنگ کردن شیوه‌ی زندگی بشری با طبیعت است (رودنبرگ، ۲۰۱۲ به نقل از محمودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۲). بوم‌شناسی ژرف یا زیست‌گرایی بر مسئولیت‌پذیری فردی برای حفاظت از محیط زیست تأکید دارد. این گرایش فکری برای ایجاد تغییر اجتماعی بیشتر بر سبک زندگی شخصی تأکید می‌کند. بوم‌گرایان ژرف به دنبال تغییر فرهنگ جوامعند و فعالیت‌هایشان را تنها به نظام سیاسی رسمی محدود نمی‌کنند.

بسیاری از بوم‌شناسان ژرف از مردم می‌خواهند سبک‌های زندگی مادی‌گرایانه‌شان را که مبتنی بر مصرف بیش از حد انرژی و منابع طبیعی است، تغییر دهند. برخی از بوم‌شناسان ژرف معتقدند که جهان غرب به بیماری ثروتمندی^۱، یعنی بیماری مصرف افراطی^۲ مبتلاست. در مقابل زندگی ساده و «سادگی اختیاری»^۳ را توصیه می‌کنند که تأثیر انسان بر محیط زیست کاهش یابد و در نتیجه موجب حفظ طبیعت شود. داشتن زندگی ساده

1- Affluenza

2- over-Consumption

3- Voluntary Simplicity

مستلزم حفظ و بازیافت منابع طبیعی و مصرف فرآورده‌ها و غذاهایی است که به صورت محلی تهیه شده‌اند (ساتن، ۱۳۹۲: ۹۱).

بک^۱؛ در نظریه‌ی جامعه‌ی مخاطره‌آمیز^۲ خود موضوع مخاطره را به بحران‌هایی که با توسعه‌ی جامعه‌ی صنعتی در ارتباط هستند، پیوند می‌زند و استدلال می‌کند که توسعه‌ی عقلانیت علمی و پیشرفت اقتصادی در عصر مدرنیته، مخاطرات زیست‌بومی فراوانی به دنبال داشته است (گیدنز، ۱۳۸۹: ۸۹۷). به اعتقاد بک، ملل غربی در حرکت از جامعه‌ی صنعتی یا طبقاتی، به سوی پارادایم جدیدی از ریسک است، مسأله‌ی محوری جامعه‌ی صنعتی، چگونگی کاهش آثار اجتماعی منفی توزیع نابرابر ثروت (مانند فقر و گرسنگی) است، حال آنکه در جامعه‌ی ریسک، هدف جلوگیری از ریسک‌ها و خطرهایی است که جزئی از مدرنیته هستند، بویژه آلودگی‌ها، آنها را به حداقل رساند، و در مسیر درستی هدایت کرد. در جامعه‌ی ریسک، توزیع ریسک‌ها بسیار برابرتر و متوازن‌تر از ثروت و فقر است. بک می‌گوید که: "گرسنگی سلسله‌مراتبی است و آلودگی دموکراتیک". با وجود این، هر دو جامعه یعنی "جامعه‌ی توزیع‌کننده‌ی ثروت" و "جامعه‌ی توزیع‌کننده‌ی ریسک" در مناطقی مانند مراکز صنعتی جهان سوم همپوشانی دارند (هانینگان، ۱۳۹۲: ۳۶).

به صورت روزمره در اخبار رسانه‌ها، خبرهایی دال بر زیان آور بودن ماده‌ی شیمیایی یا غذایی خاص و یا مخاطرات کلی‌تر متوجه عموم ساکنان کره‌ی زمین (تغییرات اقلیمی، ذوب شدن یخ‌های قطبی، سوراخ شدن لایه‌ی ازن و مانند آن) شنیده می‌شود با توجه به اینکه، سطح سواد در اغلب جوامع و سطح رفاه (دست کم در ممالک اروپایی و صنعتی) به حد بالایی رسیده است نگرانی و اطلاع از ریسک‌های مزبور، صورت جدی‌تر و عمیق‌تری به خود می‌گیرد. از طرف دیگر ادراکی بودن ریسک موجب می‌شود رسانه‌ها و سیاست‌مداران خاصی بتوانند به صورت اغراق‌آمیز بر جنبه‌هایی خاص تأکید کنند و در واقع با ایجاد ریسک‌ها و دراماتیک نشان دادن آنها به افکار عمومی جهت بدهند.

1- Ulrich Beck

2- Risk Society Thesis

همچنین اولریش بک در کتاب «جامعه‌ی جهانی ریسک» معتقد است که جامعه‌ی ریسک، جامعه‌ای در اصل جهانی است زیرا بسیاری از ریسک‌ها حالت جهانی دارند و بدون همکاری و مشارکت جهانی راه حلی برای آنها وجود ندارد بنابراین، باید پاسخ اجتماعی اکولوژیک به وضعیت موجود داد که منظور از آن رویکردی است که پیچیدگی بی انتها و ربط پیچیده سیستم‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی را در نظر می‌گیرد. همچنین با توجه به شکاف‌های حادث در گفتمان‌های زیست‌محیطی، مشارکت فردی - جمعی در شبکه‌های جهانی اقدامی مهم و اثرگذار است. در چنین وضعی رسانه‌های جمعی نقش بسیار مهمی دارند؛ هم در ریسک نمایاندن ریسک و هم در برقراری ارتباط بین فعالان سطح سیاست. در عین حال، رسانه‌ها می‌توانند ابزار هرگونه تحریف و تغییر حقایق باشند. شاید تصور بک این است که تعدد و تنوع رسانه‌ها تا حدود زیادی مانع این کار خواهد شد. وی استدلال می‌کند که در جامعه‌ی جهانی ریسک، عرصه‌ی سیاست نه خیابان که تلویزیون خواهد بود. این شکل سیاست می‌تواند از مرزهای ملی فراتر رود و به ریسک‌های جهانی پردازد (قاسمی، ۱۳۸۸: ۳۹).

اینگلهارت (۱۳۸۲) بر اساس دو فرضیه‌ی اجتماعی شدن و کمیابی بیان می‌کند که رفع نیازهای مادی و امنیتی انسان نیازهای وابسته به سطوح بالاتر را فعال می‌کند. در چنین شرایطی افراد به دنبال روابط اجتماعی، خویش‌نمایی و قدر منزلت می‌روند و به موضوعاتی مانند نابرابری‌های اجتماعی، آزادی بیان، مسأله‌ی زنان، محیط زیست و صلح اهمیت می‌دهند. بنابراین ارزش‌های فرامادی تا حدی مشارکت افراد را در چنین فعالیت‌هایی توجیه می‌کند (قانع‌ی راد و حسینی، ۱۳۸۴: ۱۰۱).

اینگلهارت در اندازه‌گیری ارزش‌ها، شش مؤلفه را به عنوان ارزش‌های مادی و شش مؤلفه را به عنوان ارزش‌های فرامادی برشمرده است که ارزش‌های مسؤولانه زیست‌محیطی در شمار ارزش‌های فرامادی قرار گرفته است که متناسب با اقتضای شرایط، برای شهروندان یک جامعه می‌تواند در اولویت قرار گیرد.

اینگلهارت علت این تحول ارزشی را در گسترش بی‌سابقه‌ی امنیت جانی و اقتصادی

پس از جنگ جهانی دوم می‌داند. گسترش این ارزش‌ها با تأکید روزافزون بر محیط زیست و شکل‌گیری جنبش‌های سبز و طرفدار محیط زیست، جنبش حقوق زنان و تقاضاهای فزاینده برای مشارکت در تصمیم‌گیری اقتصادی و سیاسی همراه بود (اینگلهارت، ۱۳۸۲: ۶۱-۷۳؛ به نقل از دانش نیا و حسینی، ۱۳۹۴: ۹۸).

کاستلز در نظریه‌ی جامعه‌ی شبکه‌ای خود معتقد است که در عصر جهانی شدن و با کاربرد فزاینده تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی در حال گسترش است. او افزایش حضور انجمن‌ها و سازمان‌های غیردولتی را در عصر جهانی شدن و جامعه‌ی شبکه‌ای از دو جهت مد نظر قرار می‌دهد: (۱) کاهش نقش دولت، (۲) هویت‌یابی در جامعه‌ی شبکه‌ای. به نظر کاستلز در عصر جهانی شدن توانایی ابزاری دولت‌های ملی تضعیف شده است و این امر قدرت و مشروعیت آنها را در برخورد با بسیاری از مسائل کاسته است. این امر جوامع مدنی را به صورت فزاینده به سمت گرفتن مسؤولیت‌های شهروندی جهانی می‌راند (قانع‌ی راد و حسینی، ۱۳۸۴: ۱۰۳ به نقل از کاستلز، ۱۳۸۰).

کش زیست‌محیطی بر مبنای آفریدن رویدادهای مورد علاقه‌ی رسانه‌ها عمل می‌کند. محیط زیست‌گرایان با آفریدن رویدادهایی که توجه رسانه‌ها را جلب می‌کند می‌توانند به مخاطبانی بیش از اعضا و هواداران مستقیم خود دست یابند. به علاوه حضور دائمی مضامین محیط زیستی در رسانه‌ها، به محیط زیست‌گرایان مشروعیتی بیش از دیگر جنبش‌ها می‌دهد. منطق فعالان محیط زیست، متوجه آفریدن رویدادهایی برای تهییج افکار عمومی نسبت به مسائل معین است تا بدین سان بر قدرت‌های ذیربط فشار آورد. کار اصلی مبارزات زیست‌محیطی در سطح محلی نیز همین است (کاستلز، ۱۳۸۰: ۱۶۶). رابطه‌ی کمک متقابل رسانه‌ها و محیط زیست‌گرایی ریشه‌های متعددی دارد نخست اینکه تاکتیک‌های اقدام مستقیم بدون خشونت مورد خوبی برای ارائه‌ی گزارش‌های خبری فراهم می‌آورد. دوم اینکه، مشروعیت مسائلی که محیط زیست‌گرایان پیش می‌کشند مستقیماً به آن دسته از ارزش‌های اساسی انسانی مربوط می‌شود که اکثر مردم آنها را باور دارند. این ویژگی‌ها زمینه‌ی مساعدی برای رسانه‌هاست تا نقش خود را

رساندن صدای مردم بدانند و بدین ترتیب مشروعیت خود را افزایش دهند و رضایت کاری خبرنگاران را نیز بالا ببرند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۱۶۷).

جمع‌بندی پیشینه‌ی نظری و تجربی تحقیق و ارائه‌ی فرضیه‌ها

با بررسی پیشینه‌ی نظری تحقیق می‌توان به این نکته دست یافت که در روند مطالعات شهروندی - که در سه دوره مطرح شده است - در دوره‌ی سوم یعنی دوره‌ی مابعد جهان‌شهری، نوع جدیدی از شهروندی با عنوان شهروندی بوم‌شناختی مطرح شده است که بر مسؤلیت‌پذیری داوطلبانه شهروندان مبتنی است. شهروندی بوم‌شناختی در مطالعات پایداری به منزله‌ی ابزاری برای رسیدن به جامعه‌ی پایدار شناخته می‌شود به این دلیل که شهروندی بوم‌شناختی نگاه جامع‌نگرانه‌ای نسبت به انسان و گونه‌های متعدد گیاهی و جانوری در زیست‌بوم دارد. در جامعه‌ی پایدار مکانیسم‌های عمل عمده‌تاً از طریق رسانه‌های گروهی انجام می‌پذیرد. از طرف دیگر، نظریه‌های متعدد نظیر؛ چرخه‌ی تولید، پارادایم جدید بوم‌محور و بوم‌شناسی ژرف، نظریه‌ی جامعه‌ی مخاطره‌آمیز، جامعه‌ی شبکه‌ای و ... در این راستا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در پارادایم جدید بوم‌محور، کنش متقابل انسان با گونه‌های دیگر مطرح می‌شود و در این کنش متقابل، عامل انسانی اهمیت ویژه‌ای دارد. در دیدگاه بوم‌شناسی ژرف، احترام به طبیعت و گونه‌های موجود در آن مورد توجه است و طبیعت دارای ارزش ذاتی (نه ابزاری) تلقی می‌شود و تلاش بر این است که انسان‌های متعدد نسبت به طبیعت در جامعه گسترش پیدا کند. در نظریه‌ی چرخه‌ی تولید، افزایش مصرف و ترویج سبک زندگی مصرفی در میان شهروندان از طریق عنصر تبلیغات و رسانه‌های جمعی تحقق می‌یابد. در جامعه‌ی شبکه‌ای کاستلز، رسانه‌های جمعی تأثیر چشمگیری در ایجاد جامعه‌ی شبکه‌ای دارند. و در جامعه‌ی ریسکی بک، رسانه‌ها نقش مهمی در ادراک شهروندان از ریسک دارند. با بررسی مطالعاتی که تاکنون در داخل و خارج انجام گرفته‌اند نشان می‌دهد که در ادبیات شهروندی و بوم‌شناسی هیچوقت این دو مفهوم در کنار یکدیگر قرار نگرفته‌اند. پژوهش‌های معدودی در خارج از کشور وجود دارد که نگاه متفاوتی نسبت به این

موضوع دارند ولی در این پژوهش، شهروندی بوم‌شناختی از چشم‌انداز جامعه‌شناختی مورد بررسی قرار گرفته است و به تبع آن، عوامل اجتماعی مرتبط با شهروندی بوم‌شناختی مورد توجه بوده است که یکی از عوامل مهم در ارتباط با شهروندی بوم‌شناختی، متغیر رسانه‌های جمعی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به مطالب بالا، فرضیه‌های تحقیق به شرح زیر است:

- بین رسانه‌های جمعی و شهروندی بوم‌شناختی رابطه‌ی معناداری وجود دارد.
- بین رسانه‌های جمعی داخلی و شهروندی بوم‌شناختی رابطه‌ی معناداری وجود دارد.
- بین رسانه‌های جمعی خارجی و شهروندی بوم‌شناختی رابطه‌ی معناداری وجود دارد.

روش‌شناسی تحقیق

با توجه به اهداف تحقیق، این مطالعه از نوع توصیفی - تحلیلی است، یعنی هم، وضعیت متغیرهای تحقیق در میان شرکت‌کنندگان توصیف می‌شود و هم رابطه بین متغیرهای تحقیق مورد آزمون قرار می‌گیرد. این تحقیق از نظر اجرایی، از نوع تحقیق کاربردی و از لحاظ بررسی زمانی، در زمره‌ی تحقیقات مقطعی است. علاوه بر این، تحقیق حاضر از نوع پیمایشی^۱ است، زیرا اطلاعات به صورت بررسی مطالعه‌س نظرات پاسخگویان گردآوری شده است.

جامعه‌ی آماری این پژوهش، کلیه‌ی شهروندان بالای ۱۵ سال ساکن در مناطق ده‌گانه‌ی شهر تبریز هستند. بر اساس نتایج سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰، جمعیت کل شهر تبریز برابر با ۱۴۹۴۹۹۸ نفر بوده که از این تعداد، جمعیت بالای ۱۵ ساله شهر تبریز ۱۱۹۴۴۵۳ بوده که از این تعداد ۶۰۱۳۴۱ نفر مرد و ۵۹۲۷۰۸ نفر زن هستند (سرشماری نفوس و مسکن، ۱۳۹۰). حجم نمونه‌ی آماری پژوهش مورد مطالعه از بین کلیه‌ی شهروندان شهر تبریز با استفاده از فرمول نمونه‌گیری کوکران، ۶۷۰ به دست آمده است: با توجه به اینکه، هیچ فهرستی از جامعه‌ی آماری در دست نیست، بنابراین انتخاب

نمونه‌ی احتمالی با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده یا سیستماتیک از افراد میسر نیست بنابراین مناسب‌ترین روش نمونه‌گیری برای این تحقیق، نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای است. برای استفاده از این شیوه، با در نظر گرفتن این نکته که شهر تبریز، از لحاظ کاربری شامل ۱۰ منطقه است، پس از تعیین حجم نمونه و تقسیم شهر تبریز به مناطق ده‌گانه به نسبت جمعیت هر منطقه، نمونه‌ها تخصیص یافته، سپس از هر منطقه بلوک‌هایی به صورت تصادفی انتخاب شده و در مرحله‌ی آخر از هر بلوک، خانه‌هایی به صورت تصادفی انتخاب شدند.

تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرهای تحقیق

شهروندی بوم‌شناختی: شهروندی بوم‌شناختی بر مبنای شهروندی اجتماعی ساخته شده که در آن شهروندان به دنبال گسترش اصول جهانی مرتبط با مسائل زیست‌محیطی و گنجاندن آن در قانون، فرهنگ و ارزش‌ها است، همچنین، ویژگی اصلی شهروندی بوم‌شناختی، ناپدید شدن مرز بین حوزه‌ی عمومی و خصوصی است (اسمیت، ۱۹۹۸). بنابراین، شهروند بوم‌شناختی کسی است که خود را نسبت به حفظ محیط زیست و حل مسائل محیط‌زیستی متعهد می‌داند. مؤلفه‌های مختلف شهروندی بوم‌شناختی در تحقیق حاضر عبارتند از: سواد بوم‌شناختی، کنش بوم‌شناختی، مشارکت مدنی، اجتماعی، فرهنگی بوم‌شناختی و هویت بوم‌شناختی (مید، ۲۰۱۳). که هر کدام از این مؤلفه‌ها، خود دارای زیرمؤلفه‌های مربوط به خود هستند.

رسانه‌های جمعی: رسانه عبارت است از وسیله‌ی انتقال پیام، معلومات و اطلاعات به توده‌های مردم. به طور کلی منظور آن دسته از وسایل ارتباطی است که در تمدن‌های جدید به وجود آمده و مورد استفاده‌اند و ویژگی اصلی آنها قدرت و توانایی زیاد و شعاع عمل زیاد است. برای سنجش مفهوم رسانه‌های جمعی از گویه‌هایی به شرح زیر استفاده شده است. میزان صرف وقت برای هر یک از رسانه‌های ذیل: تماشای تلویزیون (داخلی)، گوش دادن به رادیو (داخلی)، خواندن روزنامه و مجله، استفاده از اینترنت (سایت‌های خبری، فیس‌بوک و ...)، خواندن کتاب، تماشای تلویزیون (برنامه‌های

ماهواره)، گوش دادن به رادیو (خارجی).

اعتبار و پایایی تحقیق

در این پژوهش از اعتبار صوری و اعتبار سازه‌ای برای تعیین اعتبار پرسشنامه استفاده شده است یعنی پرسشنامه بعد از طراحی در اختیار استادان متخصص در حوزه‌ی محیط زیست قرار گرفته و بعد از گردآوری و اصلاح و تعدیل نظرات آنها پرسشنامه‌ی نهایی طراحی شده است. همچنین به منظور برآورد اعتبار سازه‌ای گویه‌های متغیر شهروندی بوم‌شناختی از تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شده است. در تحلیل عاملی هدف معین کردن ساختار عاملی زیربنایی از طریق بررسی کوارینانس مورد نظر است. زمانی از این نوع تحلیل استفاده می‌شود که محقق درباره‌ی اینکه چه تعداد ابعاد زیربنایی برای داده‌های مفروض وجود دارد، هیچ ایده‌ای نداشته باشد. در حقیقت تحلیل عاملی به ما می‌گوید کدام گویه‌ها به همدیگر تعلق دارند و تحت تأثیر عامل‌های پنهانی مشترکی شکل می‌گیرند.

نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی اکتشافی نشان می‌دهد که تفکیک و دسته‌بندی سوالات و گویه‌های مربوط به شهروندی بوم‌شناختی، به خوبی انجام گرفته است به طوری که، مقدار KMO به دست آمده برابر با $0/889$ بوده که نشان از کفایت تعداد نمونه‌ها برای انجام تحلیل عاملی دارد و همچنین معنادار بودن آزمون کرویت بارتلت بیانگر آن است که تفکیک عامل‌ها به درستی انجام گرفته است.

طبق نتایج به دست آمده در جدول شماره‌ی (۲)، ۴۹ گویه‌ی مربوط به شهروندی بوم‌شناختی در ۱۱ مؤلفه عامل بندی شده‌اند که عامل اول و دوم به ترتیب با مقادیر ویژه $10/68$ و $4/27$ دارای بیشترین مقادیر ویژه است. همچنین، عامل اول با $12/75$ درصد بیشترین میزان تبیین واریانس را در میان عامل‌ها به خود اختصاص داده است. در کل، ۱۱ مؤلفه توانسته‌اند حدود ۶۰ درصد واریانس مربوط به این متغیر را تبیین کنند. در جدول شماره‌ی (۲)، مقادیر ویژه و واریانس تبیین شده ارائه شده است.

جدول شماره ۲: نتایج تحلیل عاملی مربوط به گویه‌های شهروندی بوم‌شناختی

متغیر وابسته	ابعاد متغیر وابسته	مقادیر ویژه	واریانس تبیین شده	کل واریانس تبیین شده
شهروندی بوم‌شناختی	(۱) احساس تعلق بوم‌شناختی	۱۰/۶۸	۱۲/۷۵	۶۰/۳۱
	(۲) نگرش بوم‌شناختی	۴/۲۷	۶/۱۸	
	(۳) آگاهی بوم‌شناختی	۲/۹۰	۵/۷۶	
	(۴) عضویت در انجمن‌های زیست‌محیطی	۲/۰۲	۵/۵۸	
	(۵) باورهای زیست‌محیطی	۱/۸۴	۴/۸۴	
	(۶) رفتارهای زیست‌محیطی شخصی	۱/۶۱	۴/۴۴	
	(۷) بازیافت و حفاظت منابع	۱/۴۱	۴/۴۲	
	(۸) دانش بوم‌شناختی	۱/۳۲	۴/۳۷	
	(۹) معرفت بوم‌شناختی	۱/۱۸	۴/۲۱	
	(۱۰) ارزش‌های زیست‌محیطی	۱/۱۶	۴/۰۰	
	(۱۱) پیوستگی با محیط زیست	۱/۱۲	۳/۷۵	
KMO = 0/889 BTS = 10104/021 Sig = 0/000				

برای محاسبه‌ی پایایی مقیاس از آلفای کرونباخ که انسجام درونی ابزار اندازه‌گیری را محاسبه می‌کند، استفاده شده است. نتایج مربوط به آلفای کرونباخ متغیر شهروندی بوم‌شناختی و ابعاد یازده‌گانه‌ی آن نشان می‌دهد که هم خود متغیر شهروندی بوم‌شناختی و هم ابعاد آن از پایایی قابل قبولی برخوردار هستند. نتایج آلفای کرونباخ متغیر شهروندی بوم‌شناختی و ابعاد آن در جدول شماره (۳) آورده شده است.

جدول شماره ۳: نتیجه‌ی پایایی مربوط به متغیر شهروندی بوم‌شناختی و ابعاد آن

پایایی کل	پایایی	تعداد گویه	ابعاد شهروندی بوم‌شناختی
۰/۸۹۹	۰/۹۰	۱۰	(۱) احساس تعلق بوم‌شناختی
	۰/۷۶	۶	(۲) نگرش بوم‌شناختی
	۰/۷۸	۵	(۳) آگاهی بوم‌شناختی
	۰/۸۸	۳	(۴) عضویت در انجمن‌های زیست‌محیطی
	۰/۶۸	۴	(۵) باورهای زیست‌محیطی

پایایی کل	پایایی	تعداد گویه	ابعاد شهروندی بوم‌شناختی
	۰/۶۸	۳	(۶) رفتارهای زیست‌محیطی شخصی
	۰/۷۷	۳	(۷) بازیافت و حفاظت منابع
	۰/۶۳	۴	(۸) دانش بوم‌شناختی
	۰/۵۹	۳	(۹) معرفت بوم‌شناختی
	۰/۶۶	۵	(۱۰) ارزش‌های زیست‌محیطی
	۰/۵۶	۳	(۱۱) پیوستگی با محیط زیست

یافته‌های تحقیق

بر اساس یافته‌های تحقیق، متغیر شهروندی بوم‌شناختی که در تحقیق حاضر به عنوان متغیر وابسته مطرح است مشتمل بر ۱۱ بعد است که با ۴۹ گویه مورد سنجش قرار گرفته است. پایین‌ترین نمره‌ی ممکن برای شهروندی بوم‌شناختی ۴۹ و بالاترین نمره‌ی ممکن، ۲۹۴ است. مطابق یافته‌های توصیفی تحقیق، میانگین شهروندی بوم‌شناختی در دامنه‌ی ۱۶۰ تا ۲۸۳ برابر با ۲۳۱/۵۸ است که نشان می‌دهد شهروندی بوم‌شناختی از وضعیت نسبتاً خوبی در میان شهروندان برخوردار است، به طوری که اگر میانگین به دست آمده‌ی شهروندی بوم‌شناختی را در طیف ۶ گزینه‌ای قرار داهیم، میانگین به دست آمده در بین گزینه‌های تا حدودی زیاد و زیاد قرار می‌گیرد. میانگین شهروندی بوم‌شناختی در پیوستار زیر و آماره‌های توصیفی مربوط به متغیر شهروندی بوم‌شناختی در جدول (۴) آورده شده است.

خیلی زیاد	زیاد	↑	تا حدودی زیاد	تا حدودی کم	خیلی کم	کم
۲۹۴	۲۴۵		۱۹۶	۱۴۷	۹۸	۴۹

همچنین نتایج به دست آمده برای ابعاد دیگر شهروندی بوم‌شناختی نشان می‌دهد که مؤلفه‌ی عضویت در انجمن‌های زیست‌محیطی دارای پایین‌ترین میانگین در میان شهروندان بوده و مؤلفه‌های احساس تعلق بوم‌شناختی، باورهای زیست‌محیطی، رفتارهای زیست‌محیطی شخصی، دانش بوم‌شناختی، معرفت بوم‌شناختی و ارزش‌های زیست‌محیطی دارای بالاترین میانگین در میان شهروندان شهر تبریز بوده‌اند.

جدول شماره ۴: اطلاعات توصیفی مربوط به شهروندی بوم‌شناختی و ابعاد آن

ابعاد شهروندی بوم‌شناختی	تعداد سوال	دامنه تغییرات	میانگین	وضعیت پاسخگویان
شهروندی بوم‌شناختی	۴۹	۱۶۰-۲۸۳	۲۳۱/۵۸	تا حدودی زیاد- زیاد
(۱) احساس تعلق بوم‌شناختی	۱۰	۱۴-۶۰	۴۹/۱۳	زیاد
(۲) نگرش بوم‌شناختی	۶	۶-۳۶	۲۵/۴۶	تا حدودی زیاد
(۳) آگاهی بوم‌شناختی	۵	۸-۳۰	۲۲/۴۷	تا حدودی زیاد- زیاد
(۴) عضویت در انجمن‌های زیست‌محیطی	۳	۳-۱۸	۱۰/۲۰	تا حدودی کم
(۵) باورهای زیست‌محیطی	۴	۷-۲۴	۲۱/۲۲	زیاد- خیلی زیاد
(۶) رفتارهای زیست‌محیطی شخصی	۳	۴-۱۸	۱۵/۴۲	زیاد
(۷) بازیافت و حفاظت منابع	۳	۳-۱۸	۱۳/۱۴	تا حدودی زیاد- زیاد
(۸) دانش بوم‌شناختی	۴	۸-۲۴	۲۰/۳۴	زیاد
(۹) معرفت بوم‌شناختی	۳	۵-۱۸	۱۵/۷۲	زیاد
(۱۰) ارزش‌های زیست‌محیطی	۵	۹-۳۰	۲۵/۷۰	زیاد
(۱۱) پیوستگی با محیط زیست	۳	۴-۱۸	۱۲/۶۷	تا حدودی زیاد

متغیر میزان استفاده پاسخگویان از رسانه‌های جمعی به عنوان متغیر مستقل تحقیق، با استفاده از ۷ گویه مورد سؤال قرار گرفته است. نتایج توصیفی به دست آمده نشان می‌دهد که میانگین متغیر رسانه‌های جمعی در میان پاسخگویان در دامنه ۷ تا ۴۲ برابر با ۱۵/۱۰ است که بیانگر آن است که میانگین رسانه‌های جمعی در میان شهروندان شهر تبریز حدود یک ساعت است.

اصلا	۱۱ ساعت	۲ ساعت	۳ ساعت	۴ ساعت	۵ ساعت و بیشتر
۷	۱۴	۲۱	۲۸	۳۵	۴۲

در جدول شماره ۵ (۵) توزیع فراوانی گویه‌های متغیر استفاده از رسانه‌های جمعی نشان داده شده است. نتایج توصیفی به دست آمده نشان می‌دهد که ۱۲/۷ درصد پاسخگویان اصلاً تلویزیون تماشا نمی‌کنند. حدود ۱۶ درصد بیش از ۴ ساعت از برنامه‌های تلویزیون استفاده می‌کنند. ۶۴ درصد پاسخگویان اصلاً به رادیو گوش نمی‌کنند. حدود ۵۷ درصد پاسخگویان به مطالعه‌ی روزنامه و مجله می‌پردازند. حدود ۷۹ درصد حداقل روزانه یک

ساعت از وقت خود را در فضای مجازی سپری می‌کنند. ۲۳ درصد پاسخگویان حتی یک ساعت از وقت خود را به خواندن کتاب اختصاص نمی‌دهند و ۱۱ درصد پاسخگویان به رادیو خارجی گوش می‌دهند.

برای آزمون رابطه‌ی شهروندی بوم‌شناختی و میزان استفاده از رسانه‌های جمعی از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که با توجه به سطح معناداری به دست آمده (۰/۲۷۷)، ارتباط معناداری بین رسانه‌های جمعی و شهروندی بوم‌شناختی وجود ندارد ولی بعد رسانه‌های جمعی داخلی با شهروندی بوم‌شناختی ارتباط مستقیم و معناداری دارد یعنی با افزایش استفاده از رسانه‌های داخلی، رفتارهای شهروندی بوم‌شناختی شهروندان تقویت می‌گردد و برعکس. بعد میزان استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی هم ارتباط معناداری با شهروندی بوم‌شناختی دارد و ضریب همبستگی بین این دو متغیر ۰/۱۸۵- به دست آمده است که نشان می‌دهد ارتباط بین میزان استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی و شهروندی بوم‌شناختی ارتباط معکوسی است به طوری که استفاده‌ی بیشتر از رسانه‌های جمعی خارجی، کاهش رفتارهای شهروندی بوم‌شناختی را به دنبال خواهد داشت و برعکس. جدول (۵) نتایج آزمون همبستگی پیرسون مربوط به شهروندی بوم‌شناختی با رسانه‌های جمعی و ابعاد آن را نشان می‌دهد.

جدول شماره‌ی ۵: نتایج آزمون همبستگی پیرسون شهروندی بوم‌شناختی و رسانه‌های جمعی

متغیر	رسانه‌های جمعی	رسانه‌های جمعی داخلی	رسانه‌های جمعی خارجی
ضریب همبستگی	-۰/۰۵۰	۰/۱۲۳	-۰/۱۸۵
سطح معناداری	۰/۲۷۷	۰/۰۰۷	۰/۰۰۰
تعداد مشاهدات	۴۷۰	۴۷۲	۴۷۶

در نهایت با استفاده از تحلیل رگرسیونی، سهم و تأثیر متغیرهای تحقیق در تبیین و پیش‌بینی تغییرات متغیر وابسته مورد بررسی قرار گرفته است. برای انجام تحلیل

رگرسیون پیش‌فرض‌های آن مورد بررسی قرار گرفته است که آماره‌ی آزمون دوربین واتسون به دست آمده برای این مدل $1/68$ است که بیانگر استقلال خطاها یا باقیمانده‌ها برای این مدل رگرسیونی است. با برآورده شدن پیش‌فرض‌های رگرسیون برای سنجش میزان اثر هر یک از ابعاد متغیر رسانه‌های جمعی بر شهروندی بوم‌شناختی از تحلیل رگرسیونی چندمتغیره با روش گام به گام استفاده شده است. در روش گام به گام وارد شدن متغیرها به تحلیل رگرسیونی در اختیار محقق نیست و روش کار بدین صورت است که اولین متغیر پیش‌بین بر اساس بالاترین ضریب همبستگی با متغیر وابسته وارد تحلیل رگرسیونی می‌شود و سپس سایر متغیرهای پیش‌بینی‌کننده بر حسب همبستگی جزئی یا نیمه جزئی در تحلیل وارد می‌شوند.

نتایج به دست آمده از انجام تحلیل رگرسیونی نشانگر این است که از میان دو بعد متغیر رسانه‌های جمعی که وارد معادله شده‌اند، دو بعد رسانه‌های جمعی خارجی و رسانه‌های جمعی داخلی در مدل نهایی باقی مانده‌اند که این دو متغیر حدود ۶ درصد واریانس متغیر وابسته (شهروندی بوم‌شناختی) را تبیین می‌کنند. چنانچه که در جدول شماره‌ی (۶) مشاهده می‌شود ضریب همبستگی چندگانه برای این مدل رگرسیون $0/247$ و ضریب تبیین $0/061$ نیز ضریب تبیین تعدیل شده $0/057$ به دست آمده است. یعنی میزان درصد تبیین تعدیل شده تغییرات شهروندی بوم‌شناختی توسط دو متغیر فوق $6/1$ درصد است. بنابراین، معادله‌ی رگرسیونی شهروندی بوم‌شناختی به شرح زیر است:

$$\text{(رسانه‌های جمعی داخلی)} + 0/153 + \text{(رسانه‌های جمعی خارجی)} - 0/209 = \text{شهروندی بوم‌شناختی}$$

بر اساس معادله‌ی بالا، ملاحظه می‌شود که در تحقق متغیر شهروندی بوم‌شناختی، رسانه‌های جمعی خارجی نقش دارد که با بتای $-0/209$ - بیشترین سهم را در تبیین تغییرات شهروندی بوم‌شناختی دارد و بعد از آن متغیر رسانه‌های جمعی داخلی با بتای $0/153$ بیشترین تأثیر را در شهروندی بوم‌شناختی شهروندان دارد.

جدول شماره‌ی ۶: نتایج تحلیل رگرسیون چند متغیره شهروندی بوم‌شناختی

ضرب همبستگی چندگانه	۰/۲۴۷	متغیر	b	β	t	سطح معناداری
ضرب تبیین	۰/۰۶۱	مقدار ثابت	۲۳۲/۷۳۱	---	۵۷/۴۲۱	۰/۰۰۰
ضرب تبیین تصحیح شده	۰/۰۵۷	رسانه‌های جمعی خارجی	-۱/۸۶۲	-۰/۲۰۹	-۴/۶۳۶	۰/۰۰۰
کمیت دوربین واتسون	۱/۵۷۱	رسانه‌های جمعی داخلی	۱/۲۴۷	۰/۱۵۳	۳/۳۸۴	۰/۰۰۱

نتیجه آزمون تحلیل واریانس Sig = ۰/۰۰۰ F=۱۵/۱۸۸

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی شهروندی بوم‌شناختی در میان شهروندان تبریز و ارتباط آن با رسانه‌های جمعی داخلی و خارجی انجام گرفته است. مطابق یافته‌های پژوهش، میانگین شهروندی بوم‌شناختی در دامنه ۱۶۰ تا ۲۸۳ برابر با ۲۳۱/۵۸ است که نشان می‌دهد شهروندی بوم‌شناختی از وضعیت نسبتاً خوبی در میان شهروندان شهر تبریز برخوردار است. عبدی (۱۳۹۳) نیز در پژوهش خود بر این یافته صحنه گذاشته‌اند که، توجه به محیط زیست با ارائه‌ی راهکارهایی در برنامه‌های توسعه‌ی کشور افزایش داشته است. نتایج پژوهش صالحی و پازوکی نژاد (۱۳۹۳) نیز حاکی از آن است که تعهد شهروندان به محیط زیست و مقابله با یکی از بحران‌های محیط زیستی یعنی تغییر آب و هوا متوسط رو به بالاست.

همچنین، نتایج به دست آمده از آزمون فرضیه‌ی ارتباط بین رسانه‌های جمعی و شهروندی بوم‌شناختی نشان می‌دهد که ارتباط معناداری بین رسانه‌های جمعی و شهروندی بوم‌شناختی وجود ندارد ولی بعد رسانه‌های جمعی داخلی با شهروندی بوم‌شناختی ارتباط مستقیم و معناداری دارد یعنی با افزایش استفاده از رسانه‌های داخلی، رفتارهای شهروندی بوم‌شناختی شهروندان تقویت می‌گردد و برعکس. بعد میزان استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی هم ارتباط معناداری با شهروندی بوم‌شناختی دارد و ضریب

همبستگی بین این دو متغیر ۰/۱۸۵- به دست آمده است که نشان می‌دهد ارتباط بین میزان استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی و شهروندی بوم‌شناختی ارتباط معکوسی است به طوری که استفاده‌ی بیشتر از رسانه‌های جمعی خارجی، کاهش رفتارهای شهروندی بوم‌شناختی را به دنبال خواهد داشت و برعکس.

یافته‌های پژوهش عبدی (۱۳۹۳) و شبیری و همکاران (۱۳۹۲) نیز بر همین یافته تأکید دارند. که نشان می‌دهد، نقش رسانه‌های جمعی درباره‌ی موضوعات محیط زیستی و آنچه که افراد را برای رسیدن به راه حل تحریک می‌کند از اهمیت بالایی برخوردار است. دابسون (۲۰۰۷) هم آموزش شهروندی (عموماً از طریق رسانه‌های جمعی) را به عنوان ابزاری برای ارتقای شهروندی بوم‌شناختی تلقی کرده است.

بر اساس نظریه‌ی چرخه‌ی تولید، نیاز ذاتی نظام اقتصادی به تولید مداوم سود از راه ایجاد تقاضای مصرف‌کنندگان برای محصولات جدید را تشریح می‌کند. در این روش از محیط زیست بیش از محدودیت‌های فیزیکی و ظرفیت تحمل آن بهره‌کشی می‌شود. یکی از مهم‌ترین ابزارها در افزایش تقاضاها، تبلیغات است که مردم را به سوی ارتقای سبک زندگی و خرید محصولات جدید فرا می‌خواند (هانینگان، ۱۳۹۲: ۳۱). چنانچه دیدگاه چرخه‌ی تولید بیان می‌دارد نقش رسانه‌های جمعی از طریق بمباران تبلیغاتی است که شهروندان را به سوی سبک زندگی مصرفی سوق می‌دهد اما باید گفت که یافته‌های پژوهش حاضر بر این نکته دلالت دارد که رسانه‌های جمعی داخلی ارتباط مستقیم و معناداری با شهروندی بوم‌شناختی دارند که می‌توان گفت رسانه‌های جمعی داخلی موجب بهبود رفتارهای شهروندی بوم‌شناختی می‌شوند و این با دیدگاه چرخه‌ی تولید در تضاد است ولی رسانه‌های جمعی خارجی ارتباط معکوسی با شهروندی بوم‌شناختی دارند که نظریه‌ی چرخه‌ی تولید به خوبی این یافته پژوهش را تبیین می‌کند بنابراین رسانه‌های جمعی خارجی که مورد استفاده شهروندان قرار می‌گیرد در راستای ایجاد تقاضای مصرف در شهروندان بوده و مردم را به سوی سبک زندگی مصرفی سوق می‌دهد و باعث بهره‌برداری بیش از حد از منابع طبیعی و احیاناً تخریب آن می‌گردد.

بک در ارتباط با نقش رسانه‌های جمعی بر این باور است که در جامعه‌ی جهانی مخاطره‌آمیز، ریسک‌ها حالت جهانی دارند و مشکل و تناقض اساسی در جامعه‌ی معاصر، خطرات عظیم و بلایای وخیمی است که محصول جامعه‌اند، اما جامعه به تنهایی قادر به رفع آنها نیست. در چنین وضعی رسانه‌های جمعی نقش بسیار مهم دارند؛ هم در ریسک نمایاندن ریسک و هم در برقراری ارتباط بین فعالان سطح زیر سیاست (قاسمی، ۱۳۸۸: ۳۹). پس بنابر دیدگاه بک، رسانه‌های جمعی می‌توانند به عنوان شمشیر دولبه عمل کنند هم اینکه، برای ترویج رفتارهای شهروندی بوم‌شناختی عمل کرده و مانع مخاطرات بوم‌شناختی شوند و هم اینکه با نادیده گرفتن ریسک‌های جهانی و کم اهمیت نشان دادن آنها، موجب بروز مخاطرات بوم‌شناختی شوند.

کاستلز هم در نظریه‌ی جامعه‌ی شبکه‌ای، معتقد است که با ظهور جهانی شدن، نقش دولت‌های ملی تضعیف شده و این امر باعث شده است که جوامع مدنی به سوی داشتن شهروندان جهانی سوق پیدا کنند. در چنین جامعه‌ی شبکه‌ای، کنش زیست‌محیطی بر مبنای آفریدن رویدادهای مورد علاقه‌ی رسانه‌ها عمل می‌کند. محیط زیست‌گرایان با آفریدن رویدادهایی که توجه رسانه‌ها را جلب می‌کند می‌توانند به مخاطبانی بیش از اعضا و هواداران مستقیم خود دست یابند. به علاوه حضور دائمی مضامین محیط‌زیستی در رسانه‌ها، به محیط زیست‌گرایان مشروعیتی بیش از دیگر جنبش‌ها می‌دهد. منطق فعالان محیط زیست، آفریدن رویدادهایی برای تهییج افکار عمومی نسبت به مسائل معین است تا بدین سال بر قدرت‌های ذیربط فشار آورد. کار اصلی مبارزات زیست‌محیطی در سطح محلی نیز همین است (کاستلز، ۱۳۸۰: ۱۶۶).

منابع

- اروین، آلن. (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی و محیط زیست: درآمدی انتقادی بر جامعه، طبیعت و دانش، ترجمه‌ی صادق صالحی، بابل‌سر: انتشارات دانشگاه مازندران.
- استیونسون، نیک. (۱۳۹۲). شهروندی فرهنگی؛ مسائل جهان‌شهری، ترجمه‌ی افشین خاکباز، تهران: انتشارات تیسرا.
- اینگلهارت، رونالد. (۱۳۸۲). تحول فرهنگی در جوامع پیشرفته صنعتی، ترجمه‌ی مریم وتر، تهران: کویر.
- بابایی اقدم، فریدون؛ حسین زاده دلیر، کریم؛ صدرموسوی، میرستار. (۱۳۸۶). اکولوژی ازدحام شهری در حواشی شهر تبریز، جغرافیا و توسعه، بهار و تابستان، صص ۱۶۱-۱۸۰.
- حاجیلو، فتانه. (۱۳۹۲). تبیین جامعه‌شناختی ردپای بوم‌شناختی و عوامل مؤثر بر آن (مورد مطالعه: شهر تبریز)، پایان‌نامه‌ی دکتری دانشگاه اصفهان، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی.
- دانش نیا، فرهاد؛ حسینی، طیبه السادات. (۱۳۹۴). جهانی شدن و تحول ماهین جنبش‌های اجتماعی در جوامع غربی، فصلنامه‌ی مطالعات راهبردی جهانی شدن، سال ششم، شماره‌ی ۱۶، تابستان، صص ۹۳-۱۲۹.
- ساتن، فیلیپ دبلیو. (۱۳۹۲). درآمدی بر جامعه‌شناسی محیط زیست، ترجمه‌ی صادق صالحی، تهران: سمت، چاپ اول.
- شبیری، سیدمحمد؛ فرج‌اللهی، سیدمهران؛ کوهی اقدم، الهام؛ میبودی، حسین. (۱۳۹۲). رابطه‌ی میزان استفاده از رسانه‌های جمعی (با تأکید بر تلویزیون) با ارتقای سطح سواد زیست‌محیطی معلمان، فصلنامه‌ی فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، سال چهارم، شماره‌ی اول، پاییز، صص ۲۳-۴۰.
- صالحی، صادق؛ پازوکی نژاد، زهرا. (۱۳۹۳). تحلیل اجتماعی نقش شهروندی محیط زیستی در مقابله با پیامدهای تغییر آب و هوا، فصلنامه‌ی مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال چهارم، شماره‌ی یازدهم، تابستان، صص ۱۲۷-۱۴۸.

- عبدی، زینب. (۱۳۹۳). نقش و کارکرد رسانه‌های جمعی در طرح مسائل زیست‌محیطی، رفاه اجتماعی، سال چهاردهم، شماره ۵۵، صص ۳۱۵-۳۵۰.
- فالکس، کیت. (۱۳۹۰). شهروندی، ترجمه‌ی محمد تقی دلفروز، تهران: کویر.
- قاسمی، محمدعلی. (۱۳۸۸). جامعه‌ی ریسک و اهمیت آن برای مطالعات استراتژیک، فصلنامه‌ی مطالعات راهبردی، سال دوازدهم، شماره ۳ سوم، پاییز، شماره‌ی مسلسل ۴۵، صص ۲۷-۴۷.
- قانع‌ی راد، محمدمین؛ حسینی، فریده. (۱۳۸۴). ارزش‌ها، شبکه‌ی روابط و مشارکت در سازمان‌های غیردولتی (مطالعه‌ی تجربی در بین جوانان تهران)، مجله‌ی جامعه‌شناسی ایران، دوره‌ی ششم، شماره ۳، صص ۹۷-۱۲۳.
- کاستلز، مانوئل. (۱۳۸۰). عصر اطلاعات، اقتصاد، جامعه و فرهنگ، جلد ۲، قدرت هویت، ترجمه‌ی حسن چاوشیان، تهران: انتشارات طرح نو.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۹۲). پیامدهای مدرنیت، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: نشر مرکز.
- متفکر آزاد، محمدعلی؛ خورشید دوست، علی محمد. (۱۳۹۱). محیط زیست و نگرش اسلامی، تبریز: دانشگاه تبریز.
- محمودی، بیت‌الله؛ فقهی، جهانگیر؛ دانه کار، افشین؛ قربانی، مهدی. (۱۳۹۱). اکولوژی انسانی و برنامه‌ریزی توسعه‌ی سرزمین، سبزینه، سال هفتم، شماره ۷۵، بهمن ماه، صص ۳۰-۳۳.
- نرگسیان، عباس. (۱۳۹۳). مطالعات شهروندی؛ رویکرد شهروند مدار به مدیریت دولتی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هانیگان، جان. (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی محیط زیست، ترجمه‌ی موسی عنبری، انور محمدی، میلاد رستمی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- یزدخواستی، بهجت؛ حاجیلو، فتانه؛ علیزاده اقدم، محمدباقر. (۱۳۹۲). بررسی رابطه‌ی سواد بوم‌شناختی با ردپای بوم‌شناختی (مورد مطالعه: شهروندان تبریز)، فصلنامه‌ی مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال سوم، شماره ۷۷-۱۰۴.
- Anantharaman, Manisha (2014) Networked ecological citizenship, the new middle classes and the provisioning of sustainable waste management

- in Bangalore, India, *Journal of Cleaner Production*, 63(2014), 173-183
- Berkowitz, A., Ford, M and Brewer, C. (2004) A framework for integrating ecological literacy, civics literacy and environmental citizenship in environmental education, from from Cahill, Michael, (2002) *The Environment and social Policy*, London and New York, Routledge
  - Dagger, R., (1981) *Metropolis, Memory and citizenship*, *American Journal of Political Science*, Vol. 25, No. 4, November, pp. 715-737
  - Dobson, Andrew, (2003) *Citizenship and the environment*, Oxford, Oxford University Press
  - Dobson, Andrew, (2007) *Environmental citizenship: Towards sustainable development*, *sustainable development*, 15, 276-285
  - Dunlap, R. E. & Jones, R. E. (2002) 'Environmental Concern: Conceptual and Measurement Issues' In Dunlap, R. E. and W. Michelson (eds.) *Handbook of Environmental Sociology*, 482-524. Westport, London: Greenwood Press.
  - Erlhoff, Michael & Marshall, Tim., (2008) *Design Dictionary, perspectives on Design Terminology*, Birkhauser
  - Kelly, Jennifer Rebecca & Abel, Troy D., (2012) *Fostering Ecological Citizenship: The Case of Environmental Service-Learning in Costa Rica*, *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*: Vol. 6: No. 2, Article 16.
  - Mead, M Emily, (2013) *Promoting Lasting Ecological Citizenship Among College Students*, M. A. Thesis in Environmental Policy Design, Lehigh University, available in <http://preserve.lehigh.edu/etd>
  - Nally, Mary J. V., (2010) *Citizen Sprouts: Exploring the Relationship Between Participation in Community Gardens and Ecological Citizenship*, M. Sc. Thesis for the College of Arts and Sciences of Ohio University
  - Petrovic, Mina (2012) *Developing Responsible Citizens in Serbia: The Case of Ecological Citizenship*, *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities (EQPAM)*, Vol.1, No.1, September, pp. 48-61
  - Rothenberg, D. (2012) *Deep Ecology*. *Encyclopedia of Applied Ethics* (Second Edition), Pages 744-738.
  - Sen A. K, (2004) *Why We Should Preserve the Spotted Owl*, London review of books.
  - Smith, Mark j. (1998) *Ecologism: Towards ecological citizenship*, Minneapolis: University of Minnesota Press.